

Az aszimmetrikus ellenfogalmak fogalmának történetisége

Kay Junge – Kirill Postoutenko (eds.): Asymmetrical Concepts after Reinhart Koselleck: Historical Semantics and Beyond.
transcript Verlag, Bielefeld, 2011. 255 oldal.

Van valami ironikus abban, amikor a fogalmak önálló életét hirdető történetírói gyakorlat fogalmai kelnek önálló életre. A fogalmak önálló élete a történetiségük belátása – kötődjön ez a belátás akár a Quentin Skinner (és J. G. A. Pocock) nevével fémjelzett cambridge-i eszmetörténethez és jelentse a fogalmak jelentésváltozását a használatuk változásaként, akár Reinhart Koselleck azon nézetéhez, amely szerint felbukkanásuk, eltűnésük és jelentésük a történeti idők változásának függvénye.¹ Amennyiben viszont egy adott megközelítés többek között éppen attól vonzó, hogy önmagára is alkalmazható, akkor – ironia ide vagy oda – valójában mi sem természetesebb, mint hogy a fogalmak történetiségének vizsgálatára megalkotott fogalmak maguk is változásokon menjenek keresztül. Még akkor is, ha ezek a fogalmak relatíve fiatalok, és változásaik jóval kisebb léptékűek és jelentőségűek, mintsem hogy Skinner vagy Koselleck fogalmi eszköztára rájuk szabható volna.

Az aszimmetrikus ellenfogalmak Koselleck által bevezetett fogalmát az elmúlt évtizedek során meglehetősen széles körben vették használatba a különböző tudományterületek. A magyar nyelvű szakirodalomban főképp Szabó Márton diszkurzív politológiája profitált belőle, de a hazai történetírás is igyekezett felérkezni, miként válhatna hasznára akár maga az aszimmetrikus ellenfogalmak fogalma, akár a fogalomtörténeti megközelítés általánosan véve.² Noha már a fogalom különböző politológiai és történetírói használatba vétele is értelemszerűen jelentésváltozást eredményez, ez még bőven a kosellecki megközelítés „hatókörén” belül helyezkedik el. A Konstanzi Egyetemen 2010 júniusában *35 évvel Reinhart Koselleck után: Aszimmetrikus fogalmak a politikában, a nyelvben és a társadalomban* címmel megtartott konferencia előadóiinak szakterületei azonban a politológiával és a történetírással együtt egy jóval szélesebb spektrumot fognak át, a nyelvészettől az irodalomkritikán át egészen a szociológiáig. A konferencia anyagát a szervezők, Kay Junge és Kirill Postoutenko szerkesztették hét szöveget tartalmazó tanulmánykötetté, és az, amivé ezek a tanulmányok az aszimmetrikus ellenfogalmak fogalmát változtatják, jóval túlmutat a fogalom politológiai és

¹ Skinner 2002b; Koselleck 2003a.

² Néhány példa a teljesség igénye nélkül: Szabó 2003, 2006; Halmos 2003; Bakk 2005; Kontler 2005; Trencsényi 2007.

történetírói használatbavételén. Mielőtt azonban rátérnék arra, hogy mivé lett az aszimmetrikus ellenfogalmak fogalma, nem árt röviden felvázolni, miként festett és milyen helyet foglalt el Koselleck fogalomtörténetében.

Az aszimmetrikus ellenfogalmak Kosellecknél a teljes emberiségre vonatkoznak. A „mi” és „ők” szembeállításának olyan karakterizációi, amelyek nélkülözik a kölcsönös elismerést. A fogalmak alkalmazása egyirányú, és mivel azokat csupán a használatba vevő fél tekinti érvényesnek magára nézve ötleírásaként, a megszólított fél nem, ezért a két leírt csoport között egyenlőtlen viszonyt tételeznek. Koselleck szerint az aszimmetrikus ellenfogalmak afféle állandóan jelenlévő szemantikai strukturáló egységként húzódnak végig a történelmen. Ami változik, az a forma, amit öltenek, valamint a szemantikai szerkezet, és így a jelentés, amit hordoznak. Koselleck három fogalompárt, a *hellén* és *barbár*, *keresztény* és *pogány*, valamint a *Mensch* és *Unmensch*, *Übermensch* és *Untermensch* ellenfogalmait vizsgálja. Míg az első térbeli választóvonalat húz a fogalompárok egyes tagjai közé, addig a második időbelit, egyben pedig spirituális dimenzióval bővíti az ellentétet. A harmadik ellentétpár esetében a fő változást az jelenti, hogy míg az első két esetben az emberiség mintegy előfeltétele volt a szembeállításnak, itt maga az emberiség fogalma tesz szert új minőségre és válik politikaivá.

Az aszimmetrikus ellenfogalmak szemantikai szerkezetében lezajló változások Koselleck fogalmi változásokat illető tágabb elméletébe illeszkednek, ekképp pedig a tapasztalatok és az elvárások közötti viszony általános változása egyedi lecsapódásainak tekinthetők. A „tapasztalati tér” és a „várakozási horizont” olyan antropológiai állandók Koselleck elméletében, amelyek lehetővé teszik a társadalmi időtapasztalatok szerveződését, és amelyek viszonyának változásában a történeti idő különböző rétegei érhetők tetten. Az ellenfogalmak fenti változásai ennek megfelelően a „tapasztalati tér” és a „várakozási horizont” közötti viszony elmozdulásait és új történeti idők születését jelzik. Az utolsó változás valamikor 1750 és 1850 között zajlott le, abban a korszakban, amit Koselleck „nyeregkor”-nak nevez.³ A nyeregkor idején a „tapasztalati tér” és a „várakozási horizont” eltávolodtak egymástól, a jövő nyitottá vált, és többé már nem a múlt kiterjesztéseként volt értelmezhető. Ennek köszönhetően születhetett meg a „történelem” egyes számú gyűjtőfogalma, valamint az „újkor” és a „haladás” fogalma, amelyek mind a tapasztalatok új rendjének és az idő új szerveződésének eredményei.

A „tapasztalati tér” és a „várakozási horizont” mindazonáltal nem csupán a történelem lehetőségfeltételeit alkotják, hanem a történetírást is. Koselleck elmélete így nem egyszerűen a történelem mint múlt, hanem egy ambiciózus kiterjesztéssel egyszersmind a történetírás gyakorlatának elmélete is, amit

³ Erre később már egy nem túl szerencsés választásként gondolt vissza, amit leginkább a fogalomtörténeti projekthez való pénzgyűjtés motivált. Utólag a „küszöbkor” (*Schwellenzeit*) elnevezés már jobb metaforának tűnt számára. Lásd Koselleck 1996: 69; Fernández Sebastián – Francisco Juentes 2006: 120.

Koselleck „historiká”-nak nevez.⁴ Ezzel a kiterjesztéssel pedig végső soron bezárul a kör. Koselleck elméleti írásai ugyanis egy nagyszabású történeti lexikon, a *Történeti Alapfogalmak* (*Geschichtliche Grundbegriffe*) több évtizeden át tartó szerkesztése idején öltöttek formát.⁵ A lexikon elméleti háttérét, a történeti mező berendezését felvázolni igyekvő munkásság azonban maga a lexikon és a fogalomtörténet-írás, és egyáltalán, a történetírás mint diszciplináris mező létrejöttének az elméletéhez vezetett. Ezt a magabiztos monumentalitást figyelembe véve nem csoda, hogy a fogalomtörténet tengerentúli változatának képviselői, Skinner és a cambridge-i eszmétörténészek szerint Koselleck olyan hatalmas pályán akar játszani, ami már csak a pálya mérete okán is játékra alkalmatlannak minősíthető.

Leginkább az antropológiai feltételekre mint időtlen állandókra, valamint ezeken keresztül a fogalmi változások általános elméletére fektetett hangsúlytól idegenkednek. Bár Kari Palonen és Melvin Richter személyében akadnak, akik szerint Koselleck és Skinner egy csapatban játszanak – vagy inkább játszhatnak –,⁶ akadnak olyanok is, mint például James Schmidt, akik szerint a cambridge-iek szemében Koselleck megközelítésének még a történetisége is kérdéses. Utóbbi álláspont azzal érvel, hogy Skinner fogalomtörténete valójában nem a fogalmak, hanem azok érvelések során való használatának a története, és mint ilyen, cselekvő személyeket feltételez, akiket viszont Kosellecknél háttérbe szorít a nyeregkor-tézissel azonosított változások tágabb készlete, amelyek során már nem annyira az számít, amit a cselekvők egy adott fogalommal tesznek, hanem inkább az, amit a fogalom tesz a cselekvők háta mögött.⁷ Skinner egyébként a két megközelítés kibékítésének lehetőségével kapcsolatban a hitetlenkedő értelmezőinél kevésbé szkeptikus, és hajlamosnak látszik inkább Palonen javaslatát elfogadni, amely szerint a fogalmi változások egy meghatározott technikáját vizsgáló munkássága beilleszthető a jóval ambiciózusabb kosellecki programba, amely a fogalmi változások átfogó folyamatáról szeretne számot adni. Fenntartásai azonban továbbra is maradtak, és gyanúsnak talál minden olyan elméletet, amely a társadalmi változások mechanikájára próbál magyarázattal szolgálni, és amelyben a változások előmozdítója maga az „Idő”.⁸ A skinneri és kosellecki fogalomtörténet vázlatos összevetése, illetve Skinner gyanúja jelen esetben annyiban fontos, amennyiben világossá teszi, mennyire koherens és masszív az az elméleti képződmény, amelyen belül az aszimmetrikus ellenfogalmak fogalma elnyeri jelentését. Az aszimmetrikus ellenfogalmak fogalma egyfelől egy antropológiai állandót jelöl, amely végigvonul a történelmen, és amely az emberiség leírását aszimmetrikus fogalmi ellentétpárok köré rendezi. Másfelől ez az állandó hosszú időtartamú strukturális változásokon megy

⁴ Ez utóbbi írásokat gyűjti össze: Koselleck 2000. Az ebben szereplő írások közül magyarul olvasható: Koselleck 2004, 2006.

⁵ Brunner – Conze – Koselleck (Hrsg.) 1972–1997.

⁶ Richter 1995: 124–142; Palonen 1999, 2002.

⁷ Schmidt 1999.

⁸ Skinner 2002a: 180, 186–187.

keresztül a minden fogalomban inherens időtapasztalat változásainak fényében. A modern kor aszimmetrikus ellenfogalmai – a *Mensch* és az *Unmensch*, illetve az *Übermensch* és az *Untermensch* – ennek megfelelően osztoznak az összes többi modern kori fogalom struktúrájában, ami a fogalmak (1) temporalizációját (a fogalmak teleológiai perspektívába rendeződését), (2) demokratizálódását (széleskörű elterjedését), (3) ideologizálódását (az egyedi fogalmak univerzális, szervező ideológiává téételét), és (4) politizálódását (a fogalmak politikai propagandaeszközzé válását) jelenti.⁹

Egyszóval, Koselleck fogalomtörténete grandiózus elméleti vízió a történeti változások magyarázatára, és maga a vízió szabja ki a történetet az egyes fogalmak számára. Az egyes fogalmak történetei külön-külön persze egyediek, ám egytől egyig ugyanazon struktúra mentén szerveződnek. Mivel Koselleck víziójában mindennek megvan a maga pontosan kijelölt helye, az aszimmetrikus ellenfogalmak fogalmának használatbavétele meglehetősen nehéz ügynek tűnik, és jobbára két választást kínál. Az első út a kosellecki vízió figyelmen kívül hagyása. Ebben az esetben Kosellecknek csak egy lábjegyzetnyi köze lenne az aszimmetrikus ellenfogalmakhoz.¹⁰ Ez az út a kölcsönzést követően számtalan irányba vezethet. A másik út azonban Koselleck víziójának figyelembe vétele, és ez csak kétfelé ágazik. Az egyik ág díszítőelemeket aggat a kosellecki vízióra, a másik ág pedig a vízió megkérdőjelezéséhez vezet.

A tanulmánykötet írásai egy kivétellel az első utat választják. A kivétel Philip Manow, aki a kosellecki vízió útján haladva a vízió megkérdőjelezése felé tartó leágazást választja. Manow *Mi vagyunk a barbárok* című tanulmánya a kolonializáció Thomas Hobbes politikai eszméire gyakorolt hatásán keresztül azt igyekszik kimutatni, hogy a *keresztény* és a *pogány*, valamint a *civilizáció* és a *barbarizmus* ellenfogalmai egyszerre vannak jelen a kolonializációs tapasztalatban. Koselleck, ahogy erről szó esett, ezek közül csupán az elsőt tekinti olyan ellentétpárnak, ami magában hordozza a korszakra jellemző strukturális változást: az aszimmetrikus ellenfogalmak az antik idők térbeli szembeállítását felváltva a keresztény és a pogány ellentétében tesznek szert időbeliségre, amennyiben a jelen pogányai a jövő keresztényei lesznek. Manow ezzel szemben úgy véli, hogy a kolonializációs tapasztalatnak köszönhetően a civilizáció és a barbarizmus ellentétpárja is időbelivé válik, de egy más jellegű, nem a jövőbe, hanem a múltba tekintő időfogalmat rejt magában: ahogy Amerika őslakosai a jelenben, úgy a múltban mi magunk is barbárok voltunk. Az amerikai őslakosok Európában keringő leírásai fényében a kontinens humanistái újra felfedezték és újrashasznosították azokat az antik forrásokat, amelyek barbárként írják le a saját múltjukat. A saját múltból alkotott kevésbé hősi és dicső kép elfogadása vezetett végül ahhoz az univerzálissá váló elképzeléshez, amely szerint minden társadalom egy természeti állapotban gyökerezik. Manow szerint pedig a természeti állapotban gyökerező tár-

⁹ Richter 1995: 37–38.

¹⁰ Például: „A fogalmat Reinhart Kosellecktől kölcsönzöm, lásd Koselleck 2003b.”

sadalom képe egyszersmind azzal is járt, hogy megszületett a *fejlődés* új eszméje. Korántsem a kosellecki nyeregkor idején, hanem jóval korábban, már a 17. századi Európában.

Manow írásával ellentétben a kötet hat másik szövege teljesen figyelmen kívül hagyja az aszimmetrikus ellenfogalmak fogalmában rejlő kosellecki víziót, és inkább a mellékszövegétől megfosztott leíró eszközként tekint rá. A tagabb összefüggésből kiemelt, lecsupaszított fogalom azonban leíró eszközként egyrészt túlságosan elnagyoltnak hat, másrészt lóg a levegőben. A kötet tanulmányai ezért vagy kísérletezésbe fognak a fogalommal, hogy árnyaltabb leíró eszközt faragjanak belőle, vagy a fogalmi aszimmetriák létrejöttét próbálják megérteni.

Az utóbbi kérdéssel négy szöveg is foglalkozik: Kay Junge bevezető tanulmánya, M. Lynne Murphy és Roberta Piazza *Nyelvészeti szemantika és történeti szemantika* című írása, valamint Kirill Postoutenko két szövege, amelyek *Az aszimmetriáktól a fogalmakig*, illetve *Az aszimmetrikus fogalmaktól a politikai aszimmetriáig* címetek viselik. Junge, illetve Murphy és Piazza azt igyekeznek feltérképezni, milyen utak vezetnek a fogalmi ellentétpároktól az aszimmetriához. A közös alapfeltevésük az, hogy az egymással ellentétes fogalmak nem feltétlenül aszimmetrikusak, ám abban a kérdésben már eltérnek, hogy mitől válnak azzá. Junge szociológiai nézőpontjából minden fogalom relacionális jelentéssel bír, és csak más fogalmakhoz való viszonyában tesz szert jelentésre. A jelentést az egymáshoz való viszonyukból nyerő ellenfogalmak azonban önmagukban nem feltétlenül aszimmetrikusak. Az aszimmetriák akkor jönnek létre, amikor egy társadalmi berendezkedés résztvevőinek státusa jelentős eltéréseket kezd mutatni, amikor státusaik és érdekeik egymással összeegyeztethetetlené válnak, illetve amikor konfliktushelyzet alakul ki. Ezen estekben a fogalmak nélkülözik a kölcsönös jóváhagyást. Junge a Koselleckre is erős hatást gyakorló Carl Schmitt barát és ellenség fogalmai alapján¹¹ vázolja fel a folyamat különböző forgatókönyveit, amelynek során a kölcsönös jóváhagyást nem kizáró ellenfogalmakból a jóváhagyást nélkülöző aszimmetrikus ellenfogalmak válhatnak.

Murphy és Piazza a nyelvészet felől közelítenek a fogalmi aszimmetriához, és arra mutatnak rá, hogy a nyelvészet és a szemantika jelentősen megváltozott azóta, hogy Koselleck egy Ferdinand de Saussure ihlette nyelvészeti környezetben kifejtette nézeteit. A lexikális szemantika és a nyelvészetben az általuk fő csapásiránynak tekintett kognitív megközelítés felől vizsgálják a nyelvi és társadalmi aszimmetriát. Hozzáállásuk kifejezetten konstruktív, amennyiben a fogalomtörténet és a Saussure utáni nyelvészet kölcsönösen gyümölcsöző együttműködésének lehetőségét keresik, bár a szerep, amit a fogalomtörténetnek juttatnak, nem több, mint a társadalmi-kognitív-nyelvi elméletek tesztje a különböző történeti korszakok kontextusába helyezve.¹²

¹¹ Schmitt 2002.

¹² A szerep egyébként egybecseng Michel de Certeau nézeteivel, aki a más szakterületek felől érkező elméletek gyakorlati próbáját a történetírás funkciójának tekinti. Vö. Certeau 2007: 489.

Postoutenko fent említett két írása közül az előbbi az elméleti hátteret vázolja fel az utóbbihoz, amely az aszimmetrikus ellenfogalmak használatát veszi górcső alá Sztálin, Hitler és Roosevelttel 1935 és 1937 között elhangzott beszédeiben. Az elméleti írás a társadalmi, illetve a természetben tetten érhető aszimmetriák analógiája mentén építkezik, az építkezéshez pedig a disszipatív rendszerek elméletét, Niklas Luhmann rendszerelméletét és a kommunikációelméletet is segítségül hívja. Ezeknél azonban fontosabbnak tűnik, hogy mindez miként csapódik le a totalitárius és demokratikus rendszerek kommunikációját összehasonlító kutatásaiban. Postoutenko mindemellett a kötet azon szerzői közé tartozik, akik túlságosan elnagyoltnak látják az aszimmetrikus ellenfogalmak fogalmát, amiből úgy farag hasznos leíró eszközt, hogy azt különböző kategóriákra bontja. Az antagonisztikus aszimmetriákat megkülönbözteti az agnosztikus aszimmetriáktól, és mindkettő esetében megkülönböztet egy erős és egy gyenge változatot. Antagonisztikusak azok az aszimmetriák, amelyek szemantikai, szintaktikai vagy pragmatikai jellemzői nem tesznek lehetővé szimmetrikus újraértelmezést egy üzenet küldője és fogadója közötti kommunikáció során, míg agnosztikusak azok, amelyek szimmetrikusként is újraértelmezhetők a kommunikációs folyamatban. Az erős–gyenge megkülönböztetéssel együtt felállított négy kategória a küldő és a befogadó kommunikáció során elfoglalt pozícióját is kijelöli. Ezek a pozíciók az erős antagonisztikus aszimmetriáktól – amelyek esetében a küldő monopolizálja a kommunikációt – a gyenge agnosztikus aszimmetriáig terjednek, amelyek esetében a küldő mintegy a szemantikai komplexitás együttes redukálására hívja fel a fogadót.

E kategóriákat Sztálin, Hitler és Roosevelttel beszédeire alkalmazva kiderül, hogy az aszimmetriák közel ugyanannyiszor jutnak szerephez a demokratikus és a totalitárius kommunikációban. Továbbá, ezen rendszerekben a két szélső aszimmetria, az erős antagonisztikus és a gyenge agnosztikus alig mutatható ki. Gyenge antagonisztikus aszimmetriák jóval gyakrabban fordulnak elő Sztálin és Hitler, mint Roosevelttel beszédeiben, és míg az előbbieknél többnyire a másik hibáira építik a kommunikatív értékelés monopóliumát, Rooseveltnél a demokrácia meghatározásának és az önleírásnak a pozitívumai dominálnak. Ezek az eltérések hivatottak alátámasztani Postoutenko azon tézisének, amely szerint a totalitárius rendszerekben gyakrabban és más módon tűnnek fel aszimmetrikus fogalmak és kommunikatív aszimmetriák, mint a demokratikus rendszerekben.

A kötet két fennmaradó tanulmánya a többi íráshoz hasonlóan arra hívja fel a figyelmet, hogy az aszimmetrikus ellenfogalmak fogalma kevésbé gyümölcsöző és kevésbé árnyalt, ha nem kapcsolódik össze más megközelítésekkel. Jan Marco Sawilla *Történelmekről, forradalmakról és a tömegekről* című írása a „tömegek” karakterizációját vizsgálja a német társadalomtudományi szakirodalomban. Úgy véli, annak ellenére, hogy a „tömegek” gyakran a „másik” szerepét játszották, használatuk nem feltétlenül írható le az aszimmetrikus ellenfogalmak kerekein belül, a diskurzusanalízis eszköztárát is fel kell használni kiegészítésként. Juha A. Vuori írása pedig a Kínai Népköztársaságban a belső ellenségekre hasz-

nált „ellenforradalmár” fogalmát elemezve jut arra a következtetésre, hogy az erőszak legitimizálására használt aszimmetrikus fogalmak vizsgálata a szekuritizáció elméletének bevonásával vezethet eredményre.¹³

Összességében elmondható, hogy a kötet tanulmányai számos gyümölcsözőnek tűnő utat kínálnak az aszimmetrikus ellenfogalmak kutatása és használatbavétele számára. Ami azonban – Manow írását leszámítva – feltűnően hiányzik a szövegekből, az a történetiség. Ám éppen ez a hiány az, ami hasznára válhat mindazoknak, akik fogékonyak a fogalomtörténet iránt. Ahogy az aszimmetrikus ellenfogalmak fogalmán végrehajtott módosítások a fogalomtörténetből kiszakítva új perspektívákat nyitnak egy jóval diverzifikáltabb elemzés eszközeként, úgy a fogalomtörténet a benne rejlő új perspektívákkal együtt veheti vissza az ily módon újrakondicionált fogalmat (vagy inkább fogalmakat), és adhatja vissza a történetiségét (történetiségüket). Lehet, hogy ennek már nem sok köze lesz Koselleckhez, de aggodalomra ez aligha adhat okot. Ahogy Jacques Derridának sincs sok köze az amerikai dekonstrukcióhoz, vagy – hogy egy helyénvalóbb példával éljek – ahogy az 1970–1980-as évek olasz mikrotörténelme sem hasonlít túlságosan arra, amit ma mikrotörténelemnek nevezünk, úgy az aszimmetrikus ellenfogalmak értelmezése is bátran eltávolodhat Koselleck eredeti felvetésétől. A szaktudományok dinamikája kevés teret biztosít intellektuális nosztalgiaklubok fenntartására, és ha biztosít is, akkor inkább sötét sarkokba száműzi őket. Mindez kétségkívül eltávolít Kosellecktől, ám anélkül, hogy a megtagadását jelentené. Az esetlegesen mégis felmerülő veszteségérzetet a kötet tanulmányai által kínált új kutatási perspektívák – azt gondolom – megfelelően ellensúlyozzák.

Simon Zoltán Boldizsár

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bakk Miklós 2005: A nemzeti identitás hárompólusú szerkezete. *Regio* (16.) 4. 11–31.
- Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (Hrsg.) 1972–1997: *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. 8 Bände in 9. Stuttgart.
- Certeau, Michel de 2007: A történeti művelet. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. (Ford. Szekeres András.) Budapest, 463–512.

¹³ A szekuritizáció elmélete a nemzetközi kapcsolatok terén azt a folyamatot vázolja fel, amelynek során egyes ügyeket, személyeket stb. fenyegetésként és biztonsági problémaként értelmezik. Azt próbálja megérteni, hogy ki, kinek és minek az érdekében, milyen eredmények és feltételek mellett, milyen dolgokat tesz biztonsági problémává.

- Fernández Sebastián, Javier – Francisco Juentes, Juan 2006: Conceptual History, Memory, and Identity: An Interview with Reinhart Koselleck. *Contributions to the History of Concepts* (2.) 1. 99–127.
- Halmos Károly 2003: A fogalomtörténeti megközelítés lehetőségei. In: Bessenyei József – Feld István – Ö. Kovács József – Ringer Árpád (szerk.): *Források és történetírás. Válogatás a Miskolci Egyetem BTK által 1999. október 14–16. között rendezett történettudományi konferencia előadásaiból*. Miskolc, 205–221.
- Kontler László 2005: Idő és fejlődés – az idő mint fejlődés. *Aetas* (20.) 3. 38–53.
- Koselleck, Reinhart 1996: A Response to the Comments on the *Geschichtliche Grundbegriffe*. In: Lehmann, Hartmut – Richter, Melvin (eds.): *The Meaning of Historical Terms and Concepts: New Studies on Begriffsgeschichte*. Washington, D. C., 59–70.
- Koselleck, Reinhart 2000. *Zeitschichten. Studien zur Historik*. Frankfurt.
- Koselleck, Reinhart 2003a: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. (Ford. Hidas Zoltán – Szabó Márton.) Budapest.
- Koselleck, Reinhart 2003b: Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája. In: Uő.: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. (Ford. Szabó Márton.) Budapest, 241–298.
- Koselleck, Reinhart 2004: Historika és hermeneutika. (Ford. Szabó Csilla.) *Vulgo* (5.) 2. 156–169.
- Koselleck, Reinhart 2006: Tapasztalatváltozás és módszerváltás: Történeti-antropológiai vázlat. (Ford. Hidas Zoltán.) *Korall* (7.) 23. 21–59.
- Palonen, Kari 1999: Rhetorical and Temporal Perspectives on Conceptual Change. In: *Finnish Yearbook of Political Thought* 3. Jyväskylä, 41–59.
- Palonen, Kari 2002: The History of Concepts as a Style of Political Theorizing: Quentin Skinner's and Reinhart Koselleck's Subversion of Normative Political Theory. *European Journal of Political Theory* (1.) 1. 91–106.
- Richter, Melvin 1995: *The History of Political and Social Concepts: A Critical Introduction*. Oxford.
- Schmidt, James 1999. How Historical is Begriffsgeschichte? *History of European Ideas* 25. 9–14.
- Schmitt, Carl 2002: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. (Ford. Cs. Kiss Lajos.) Budapest.
- Skinner, Quentin 1997: Jelentés és megértés az eszmetörténetben. In: Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. (Ford. Jónás Csaba.) Pécs, 7–53.
- Skinner, Quentin 2002a: Retrospect: Studying Rhetoric and Conceptual Change. In: Uő.: *Visions of Politics. Regarding Method*. Vol. 1. Cambridge, 175–187.
- Skinner, Quentin 2002b: *Visions of Politics. Regarding Method*. Vol. 1. Cambridge.
- Szabó Márton 2003: *A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések*. Budapest.
- Szabó Márton 2006: *A politikai idegen. A politika diszkurzív szereplőinek elméleti értelmezése*. Budapest.
- Trencsényi Balázs 2007: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest.